

УДК 314/316(477)

Сергій Грабовський

УКРАЇНА В ССРСР: ОКУПОВАНА ТЕРИТОРІЯ ЧИ КОЛОНІЯ?

Автор розглядає проблему визначення характеристик несамостійного статусу України часів Російській імперії та ССРСР як одну з ключових для української філософії історії, політичних наук і політики. Ця проблема є надзвичайно важливою як із теоретичного, так і з практичного боку. На думку автора, Україна реально мала статус колонії в тій чи іншій її формі, хоча номінально в Союзі ССР була однією з «суверенних республік». У статті окреслені головні фактори, які перешкоджають одностайному визнанню науковцями цього статусу, піддані критиці ті напрями західних Postcolonial Studies, де гіпертрофовані расовий чинник і чинник «заморських територій», а на додачу ігнорується Російська імперія як імперія колоніальна.

Частина тих дослідників, які заперечують колоніальний статус України в ССРСР, акцентують увагу на агресивній сутності більшовизму й імперській політиці Москви, але водночас ведуть мову про «окуповану Україну». Мовляв, основна територія України після розпаду Російської імперії була окупована більшовицькою Росією. Після Другої світової війни, коли майже всі українські землі були об'єднані в рамках ССРСР, на них був установлений окупаційний режим, що діяв до 1990-х.

Автор статті вважає, що такий підхід є спрощенням реальної ситуації. Період окупації на Східній Україні закінчився у 1921 року, коли більшовики змушені були піти на певні поступки українцям, а на Західній Україні – у 1953 році, невдовзі після смерті Сталіна. Настав довгий період колоніальної експлуатації українських ресурсів, у тому числі й людських, наслідки якого істотно ускладнюють життя відновленої незалежної Української держави, бо деколонізація є процесом незрівнянно складнішим і тривалішим, ніж звільнення від окупації та подолання її наслідків.

Ключові слова: колонія, колоніальний режим, постколоніальні студії, окупація, деколонізація.

Serhiy Hrabovsky

UKRAINE IN THE USSR: OCCUPIED TERRITORY OR COLONY?

The author considers in this article the problem of definition the characteristics of the non-independent status of Ukraine at the time of the Russian Empire and the USSR as one of the key for the Ukrainian philosophy of history,

political science and politics. This problem is extremely important both from a theoretical and a practical point of view. According to the author, Ukraine really had the status of a colony in one form or another, although nominally in the USSR was one of the "sovereign republics". The article outlines the main factors that prevent scholars from unanimously recognizing this status, criticized those areas of Western Postcolonial Studies, where hypertrophied racial factors and the "overseas territories" factor, and, in addition, the Russian Empire is ignored as a colonial state.

The part of those researchers, who deny the colonial status of Ukraine in the USSR, emphasize the aggressive nature of Bolshevism and the imperial policy of Moscow, but at the same time they are talking about "occupied Ukraine." For example, the main territory of Ukraine after the collapse of the Russian Empire was occupied by Bolshevik Russia. After the Second World War, when almost all of the Ukrainian lands were united under the USSR, they were given an occupation regime that existed until the 1990s.

The author of the article believes that this approach is a simplification of the real situation. The period of occupation in Eastern Ukraine ended in 1921, when the Bolsheviks were forced to make certain concessions to the Ukrainians, and in Western Ukraine - in 1953, shortly after Stalin's death. There has come a long period of colonial exploitation of Ukrainian resources, including human, whose consequences considerably complicate the life of the restored independent Ukrainian state. Decolonization is an incomparably more complex and prolonged process than liberation from occupation and overcoming its consequences.

Key words: colony, colonial regime, Postcolonial Studies, occupation, decolonization.

Проблема наукового визначення характеристик несамоїтного статусу України часів Російської імперії та СРСР є однією з ключових для вітчизняних філософії історії та політики, політичних наук й українознавства. Вона є надзвичайно важливою як із теоретичного, так і з практичного боку. Адже йдеться про розуміння підґрунтя конфліктів сьогодення: і політичних, і соціально-економічних, і культурно-ідеологічних, і навіть психологічних. Подобається це комусь чи ні, але в минувшину закорінені багато які (тією чи іншою мірою – чи не всі) нинішні процеси, тому їхнє адекватне прояснення і пояснення вкрай необхідне для суто практично-прагматичного розв'язання реальних тактичних і стратегічних проблем теперішньої України.

На заваді цьому стоїть чимало чинників як суб'єктивного, властиво психологічного, так і суб'єктивно-об'єктивного характеру.

По-перше, певна частина науковців і політиків вважає образливими для України й українців поняття «колонія», «колоніальний статус», «колоніальне підпорядкування». Але ж цей смисловий ряд включає й такі поняття, як «антиколоніалізм», «антиколоніальна боротьба», «деколонізація» тощо, які аж ніяк не можуть вважатися дискримінаційно-образливими.

По-друге, існує інерція думки та взорування на не найкращі зразки західних Postcolonial Studies, де гіпертрофовані расовий чинник і чинник «заморських територій», а на додачу ігнорується Російська імперія як імперія колоніальна. Скажімо, англійська Вікіпедія в якості прикладів колоній модерного часу наводить виключно території та країни Азії, Африки, Америки тощо, і зовсім не згадує колоніальні володіння тих чи інших імперій у Європі. Ба більше: ця Вікіпедія, згадуючи колишні колонії Росії, не забуває Аляску, Форт Росс (Каліфорнія), Форт Єлизавети (Гавайї), Саґалло (Африканський Пір), але навіть не згадує «класичні» російські колонії в Азії, ґрунтовані на расовому принципі [12]. Проте, хіба британські колонії в Америці, на основі яких постали Сполучені Штати, ґрунтувалися на расовому

чиннику? А хіба креоли Латинської Америки, які очолили в ній боротьбу за незалежність, не були нащадками вихідців з Іспанії та Португалії? І хіба жителі японських колоній першої половини ХХ століття мали інший колір шкіри, ніж жителі метрополії? В цьому плані, видається, має рацію Ігор Лосєв, який пише: «У розумінні явища колоніалізму дослідникам притаманно абсолютизувати саме цей його варіант, пов'язаний із феноменом «заморських територій», де між метрополією та колонією існувала така собі прірва з морів та океанів, де була чітка територіальна межа між колонізаторами й колонізованими. На суто емоційному рівні нерідко перебільшують чинник расових відмінностей між ними... Що, власне, об'єднувало колонії заморські й континентальні? Насамперед особливий порядок управління, коли в колонії діяли інші правила, ніж у метрополії. Саме це визначає межу між ними, між своєю територією та тією, що взята під контроль і управління. У континентальних імперіях таку межу влада чітко бачить, чудово орієнтується, де своє, а де ні, де імперське ядро, а де ненадійна периферія» [4]. Але що цікаво: у 1920-х те, що Російська імперія включала величезні колоніальні володіння, було абетковою істиною для тодішніх дослідників. Навіть для «досталінських» більшовиків: «Маючи щире ліричне обдарування, Б[араташвілі], подібно до інших поетів грузинського романтизму, виявив у своїй поезії ту соціально-політичну кризу і громадський занепад сучасної йому Грузії, які були викликані приєднанням її до Росії (1801) і – тим самим – втратою політичної та культурної незалежності і фактичним перетворенням її на російську колонію» [1, с. 693]. Ба більше: у першому виданні цієї енциклопедії йшлося і про «колоніальне панування Росії над Україною» [11, с. 818].

По-третє, колоніальний статус України заперечують майже всі російські дослідники, з якими солідаризуються ті українські автори, що прагнуть показати українців «співтворцями» Російської імперії, в якій вони робили успішні кар'єри, ба більше, – «ініціаторами» створення Советського Союзу. Ось що з цього приводу зазначає той же Ігор Лосєв, пишучи

про іншу «континентальну» імперію, «протягом століть Османською імперією на рівні її бюрократичного апарату урядували константинопольські православні греки з кварталу Фанар... Греки-фанаріоти тривалий час були керівним класом Османської імперії. Але навряд чи це щось змінювало в загальній ситуації грецького народу під владою Османів. Та й фанаріоти не мали й не могли мати навіть гарантій власної безпеки там, де в будь-який момент на воротах власного подвір'я могли повісити Константинопольського патріарха. Багато вищих державних посад в імперії Османів традиційно довіряли албанцям-мусульманам. Тому прого-лошення албанцями незалежності в 1912 році було сприйнято османською публікою як «зрада» й «чорна невдячність». Проте успіхи окремих албанців у палацах Стамбула становища цілої Албанії не покращували» [4]. Власне, ще 90 років тому українські дослідники аргументовано доводили: Україна була «колонією європейського типу», як-от Ірландія чи Польща в складі імперій, де не діє расовий чинник, натомість характер соціально-економічного визиску і політичного домінування поєднується з етнокультурним тиском, покликаним зруйнувати цілісність певної країни та повноцінність нації.

Іншими словами, проблема з'ясування специфіки колоніального статусу України у складі Російської імперії та СРСР видається цілком розв'язною, і при цьому має йтися не про механічне накладання концептуальних здобутків світових Postcolonial Studies на українську реальність, а про використання та продовження певних інтелектуальних традицій, які розвивалися як у самій Україні, так і в діаспорі з кінця XIX століття. Тим більше, що ці традиції не є чимось загумінковим, провінційно-відсталим у порівнянні з домінуючими сьогодні теоріями більшості сучасних західних дослідників феноменів колоніалізму та постколоніалізму.

Утім, існує й інший вимір проблематики, як на мене, можливо, навіть більш важливий. Деякі українські дослідники, наголошуючи на несамостійному статусі Радянської України, справедливо акцентують увагу на агресивній сутності більшовизму, на імперській політиці, яку проводила «зоресяйна Москва», під запоною гасел Комінтерну чи без неї, але водночас ведуть мову, якщо лаконічно, не про «колонію Україну», а про «окуповану Україну». Мовляв, Україна після розпаду Російської й Австро-Угорської імперій, була окупована передусім більшовицькою Росією, частково другою Річчю Посполитою, частково Королівством Румунія, частково гортистською Угорщиною, під час Другої світової війни до числа окупантів долучилася нацистська Німеччина, а далі майже всі українські землі було об'єднані в рамках СРСР, але з дотриманням окупаційного режиму, в засадничих рисах схожого на те, що було у державах Балтії, які втратили незалежність у 1940 році. Інший

варіант «окупаційної парадигми» зводиться до того, що, мовляв, у 1939-40 і потім з 1944 року окупованою була Західна Україна, і ця окупація тривала аж до падіння СРСР; натомість питання про колоніальний стан як західних, так і центральних, східних чи південних українських земель адепти цієї точки зору здебільшого воліють обходити увагою.

На думку автора цієї статті, статус тієї частини підросійської України, яка під егідою більшовиків стала радянською, змінювався так: від окупації (з перервами від кінця 1917-го до другої половини 1921-го) до протекторату чи, образно кажучи, «європейського бантустану» (друга половина 1921-го – початок 1930-х) і до колонії, яка після набуття сили у 1936-му «сталінською Конституцією» остаточно втратила навіть формальні ознаки державності (наркомати, аналоги яких не існували на всесоюзному рівні, власні нагороди, українізовані територіальні військові формування тощо). Спроба повернення до статусу чогось на кшталт самоврядного протекторату була здійснена в часи хрущовської «відлиги», а особливо за очолювання ЦК КПУ Петром Шелестом (загалом кінець 1950-х – початок 1972-го). Далі, аж до «пізньої» перебудови, УРСР, на мою думку, була знову перетворена на колонію – з усіма наслідками, які звідси випливають, аж до Чорнобильської катастрофи й інших екологічних лих. Як зазначає Тетяна Гардашук в цьому плані, «аналіз особливостей природокористування в Україні у складі Російської імперії та СРСР свідчить про її колоніальний стан, що відповідає таким ознакам як використання колоній в якості джерела ресурсів та робочої сили; реципієнта екологічних ризиків і забруднень; зміна структури населення та типів природокористування» [2, с. 25].

Звісно, всі ці поняття є певними абстракціями; так, окупація поєднувалася з колоніальним визиском, а статус протекторату (за всієї умовності цього терміну) багато в чому поєднувався зі статусом «колонії європейського типу». Західна Україна мала свою істотну специфіку, про яку дещо пізніше. Проте, такий поняттєвий ряд відображає головні виміри становища радянської України в кожен історичний період.

Як на мене, не можна заперечити те, що в 1917-21 роках більшовики чотири рази окупували Східну і Південну Україну. Власне, їхні діячі поміж собою використовували цей термін або ж слово «завоювання». Справді: досить хоча би побіжно оцінити етнічний склад більшовицьких організацій на теренах України, тим більше, їхнього керівництва та чекістського корпусу, щоб зробити такий висновок. Московський історик Борис Соколов пише: «В період громадянської війни у Всеукраїнській ЧК українця треба було шукати вдень і вночі. На початку липня 1920 року Дзержинський скаржився Леніну: «Величезна перешкода в боротьбі – відсутність чекістів-українців». Переважали росіяни, потім євреї і латиші. У особливих же загонах, які підпорядковувались ВУЧК, було чимало інтернаціоналістів

– угорців, австрійців і китайців» [8]. Та й результат виборів по українських губерніях до Всеросійських Установчих зборів наприкінці 1917-го засвідчує це – на загальне лише близько 10% голосів було подано за партію більшовиків, а водночас – значно більші результати в армійських гарнізонах, якщо вони враховувалися окремо. Так, на Київщині більшовики здобули 4% голосів, а у Київському гарнізоні – 37% [9, с. 289]. Це не дивно, зважаючи на те, що то були гарнізони армії Російської держави. Не дивно й те, що поміж більшовиків було й певне число українців (дехто вважає це ознакою українського характеру більшовицького режиму); але ж хіба те, що у 1940 році німецькому війську допомогли захопити Норвегію місцеві нацисти на чолі з Відкуном Квіслінгом, за що останній одержав посаду міністра-президента, заперечує факт окупації Норвегії Німеччиною?

Одним із найважливіших чинників, який відрізняв більшовицьку політику окупації та колонізації від визнання ними певної автономії чи самоврядності радянської України, була українізація: «перша», 1920-х, і «друга» - 1960-х. Станіслав Кульчицький вважає, «Політику коренізації [місцевим варіантом якої була «перша» українізація – С.Г.], яка в масштабах країни стала офіційною тільки у 1923 р., в Україні було запроваджено з осені 1919 року» [3]. Моя точка зору полягає в тому, що, навпаки, улітку 1919 року була знищена більшість елементів бодай позірної українізації, які більшовики запровадили було наприкінці 1918-го. І до цього всі директиви йшли з Москви, а на чолі «уряду», КП(б)У та ВУЧК не стояли етнічні українці. Але влітку 1919-го це «зовнішнє управління» було формалізоване: офіційно утворювався воєнно-політичний союз РСФРР й УСРР; п'ять ключових наркоматів – військових справ, народного господарства, залізниць, фінансів та праці, проголошувалися «спільними», тобто напряду керувалися Кремлем. У грудні 1920-го до них додалося ще два наркомати: зовнішньої торгівлі та пошт і телеграфу. Разом із тим були ліквідовані т. зв. «українські дивізії» у складі Червоної армії, їх переформатували на звичайні стрілецькі та кінні з'єднання з загальною нумерацією (крім хіба що Червоного козацтва Віталія Примакова). Так, на основі 1-ї Української дивізії Щорса була створена 44-а дивізія; розформовані були як 1, 2 і 3 Українські советські армії, так й Український фронт (управління фронту стало основою для формування 12-ї армії Західного фронту, до якої увійшли війська зі складу 1 і 3 Українських армій, а 2 Українська армія перетворилася на 14 армію Південного фронту). Годі й казати, що всі номінально українські військові з'єднання й об'єднання як утворювалися, так і скасовувалися за директивами з Москви. Ба більше: була проведена «зачистка» українців, які очолювали ці формування. Ось що писав згодом командир Червоного козацтва Віталій Примаков: «Дивізії були організовані по типу російських штабів... «Самостійні» командири полків були усунуті або

розстріляні» [7, с. 23]. Зауважу, що зацілілі командири-українці, за винятком тих, хто воював у Першій кінній армії, майже всі були знищені у 1937-38 роках, включно з комкором Примаковим.

Реально ж українізація, на мою думку, справді розпочалася до 1923 року – разом із НЕПом (в УСРР його запровадили з осені 1921-го, на півроку пізніше, ніж у Росії, щоби «викачати» якомога більше збіжжя та інших ресурсів). Початок НЕПу означав і вимушену легалізацію та відродження українського кооперативного руху; не випадково більшовицький діяч Дмитро Мануїльський писав: «Специфіка українських умов починається там, де мова йде про справжню українську кооперацію», так охарактеризувавши останню: «національний український трест, що є зараз на Україні, державою у державі» [10, с. 61]. Справді, українська кооперація була надзвичайно потужною, вона мала мільйони членів, власні виробництва і видавництва, фінансові установи; разом із тим, як пізніше писав Сталін, вона була «засмічена» націоналістами. Проте більшовики змушені були йти на поступки українській масі, надаючи чимало прав УСРР, аж до права мати власний орден Трудового Червоного прапора (це теж 1921-й), скасоване (як і всі інші права) під час Голодомору. Саме тоді щось на кшталт «московського протекторату» УСРР перетворюється на колонію. Тож маємо трансформації з окупованої території на протекторат, а з нього – на колонію. Звичайно, всі ці поняття є певними абстракціями; так, окупація поєднувалася з колоніальним визиском, а статус «протекторату» (за всієї умовності цього терміну) з початком колективізації та індустріалізації став швидко розмиватися. Проте, як на мене, ці поняття відображають головний вимір становища радянської України в даний історичний період.

Західна Україна (за всієї своєї неоднорідності, адже цим поняттям зазвичай охоплюють Галичину, Закарпаття, Буковину та Волинь) також являла собою об'єкт советсько-російської колоніальної політики, проте мейнстрімом така політика стала – замінивши собою методи суто окупаційні, насаджувані перед цим, – лише в 1953 році. Адже після смерті Сталіна частина советського керівництва почала шукати шляхи виходу з тієї кризової ситуації, в якій – попри позірні «успіхи» - опинився СРСР. Найбільшим реформатором у той час виявився «луб'янський маршал» Лаврентій Берія, який у силу свого статусу мав найбільше об'єктивної інформації про реальний стан справ, а внаслідок керівництва «атомним» і «водневим» проектами не міг не дійти висновку про істотне відставання «найпередовішої у світі науки» від науки світової (попри окремі прориви) та про подальшу неможливість успішного розвитку імперії на чинній техніко-технологічній базі. З ініціативи Берії були припинені «справа лікарів-убивць» і пов'язаний із нею антисемітський шабаш; істотно скоротилося число в'язнів ГУЛАГу, здобули волю деякі знакові особи; почали закриватися «шарашки» й безглузді як в економічному, так і

військово-стратегічному плані «великі будови комунізму». Звернув свою увагу «цинічний антикомуніст» Берія, який був тоді першим заступником голови Совета міністрів ССРСР й очільником МВС, і на проблеми національної політики, особливо на приєднаних у 1939-45 роках до ССРСР державах і землях.

Відтак 26 травня 1953 року з ініціативи першого заступника голови уряду ССРСР і члена найвищого партійного керівництва Берії й на основі підготовлених ним документів були ухвалені дві постанови президії (так тоді звалось політбюро) ЦК КПСС: про становище в Литовській ССР і про становище на Західній Україні.

У першій постанові йшлося про «грубе спотворення партійним і советським керівництвом Литви ленінсько-сталінської національної політики», що полягало не в останню чергу в призначенні нелитовських кадрів на керівні посади. Зокрема, «у Вільнюському обкомі з 16 завідуючих відділами та секторами всього 3 литовця, в апараті Каунаського міськкому з 8 завідувачів відділами литовець тільки один... В апараті кол. Міністерства державної безпеки Литовської ССР серед 17 начальників відділів був лише один литовець, з 87 начальників райвідділів МДБ литовців налічувалося всього 9 осіб, а з 85 начальників райвідділів міліції – всього 10 литовців. Навіть у складі керівних господарських працівників литовці становлять меншість. Так, з 92 директорів радгоспів литовців тільки 27, з 132 директорів МТС тільки 53 литовця». Ба більше: в постанові фактично визнано окупаційний характер советської влади у Литві: «Тільки серйозними помилками і слабкістю керівництва ЦК КП Литви і Совміну Литовської ССР можна пояснити те, що буржуазно-націоналістичне підпілля не лише не ліквідоване досі, але і зуміло пустити глибоке коріння і навіть створити собі деяку опору в надрах самого населення. Основною помилкою в цій області слід визнати те, що партійне і советське керівництво Литви фактично передоручило важливу справу ліквідації буржуазно-націоналістичного підпілля органам державної безпеки, а ті, в свою чергу, в основному звели цю справу до масових репресій і чекістсько-військових операцій, що зачіпають широкі верстви населення... Замість належного розгортання антирелігійної пропаганди і широкого роз'яснення масам шкоди католицької церкви, яка спрямовується реакційним Ватиканом, головна увага була звернута на застосування репресій до католицького духовенства, що ще більше підігрівало невдоволення населення заходами Советської влади» [5].

Звісно, насправді це було не «викривлення національної політики», а її пряме втілення. Винними, як завжди, Москва зробила «стрілочників», а разом із тим дала недвозначну директиву якнайширше залучати «тубільні» кадри на керівні посади, різко зменшити обсяги репресій і дати литовцям змогу відчувати себе господарями хоча би в деяких сферах

(що зовсім не означало, наче вони справді стануть господарями Литви).

Не менш радикальний характер мала постанова по Західній Україні. В ній, зокрема, стверджувалося: «У керівному партійно-советському активі кадри працівників із західних українців становлять незначну частину, а майже всі керівні пости в партійних і советських органах зайняті працівниками, відрядженими зі східних областей УРСР та з інших республік Советського Союзу... Особливо болісно сприймається населенням Західної України огульна недовіра до місцевих кадрів з числа інтелігенції... З 1718 професорів і викладачів 12 вищих навчальних закладів міста Львова до числа західноукраїнської інтелігенції належать тільки 320 осіб, у складі директорів цих навчальних закладів немає жодного уродженця Західної України, а в числі 25 заступників директорів тільки один є західним українцем. Потрібно визнати ненормальним явищем викладання переважної більшості дисциплін у вищих навчальних закладах Західної України російською мовою... Такий стан справ у західних областях України дає підстави для підривної роботи ворогів Советської влади, особливо буржуазно-націоналістичного підпілля... ЦК КП України й обкоми партії західних областей досі не можуть врахувати, що боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій, що безглузде застосування репресій лише викликає невдоволення населення і завдає шкоди справі боротьби з буржуазними націоналістами». Був оголошений ненормальним і суто окупаційний визиск сільського населення: «Визнати за необхідне, з метою подальшого зміцнення колгоспів, розвитку їхнього громадського господарства і підвищення матеріального добробуту колгоспного селянства західних областей УРСР, провести зниження норм за державними поставками сільськогосподарських продуктів й обов'язкових грошових платежів...» [6]. Головним винуватцем усього цього був визнаний перший секретар ЦК КПУ, відкритий українофоб й антисеміт Мельников.

Схожі трансформації були здійснені тоді й у Латвії та Естонії, частково – у Західній Білорусі. Щоправда, після усунення «кривавого прагматика» Берії відбувся деякий відкат у цьому, «коренізація-2» так і не розгорнулася, проте головне сталося: окупаційна політика була замінена на колоніальну, коли до участі в економічному, політичному та культурному житті залучаються куди більші маси населення, ніж за умов окупації (на позірному рівні – всі жителі, проте реально до владних важелів причетні тільки переселенці з метрополії й «асимільовані» тубільці, у російському й советському випадках – «обрусілі інородці», як їх називав Ленін). У Литві колоніальна політика мала, втім, мінімальні успіхи, що і далось взнаки вже наприкінці 1980-х, коли постав «Саюдис». А от на Західній Україні успіх цей був куди більшим. Згадаймо лише, як в останні десятиліття місцеві жителі на Волині нищать рідний

край, по-варварському добуваючи бурштин, а в Карпатах зводять ліс. Це – типове ставлення населення колонії до своїх багатств після відходу колоніальної адміністрації (не всього, звісно, проте більшої або значної його частини). Литовці так не чинять. Чому? Очевидно, два десятиліття існування незалежної держави, які передували радянській окупації, заклали міцніший фундамент національної самосвідомості, ніж піврічне існування ЗУНР чи дворічне – з перервами – існування УНР.

Загалом же оцінка всього періоду існування комуністичної системи на землях чи то всієї України, чи то лише Західної як окупаційного видається істотним спрощенням, небезпечним і в науковому, й особливо у практичному сенсі. Бо ж деколонізація – процес незрівнянно складніший і триваліший, ніж звільнення від окупації та подолання її наслідків.

1. Бараташвили Николай Мелитонович // БСЭ, Т.3, Общество с ограниченной ответственностью «Советская энциклопедия». – М., 1926. – С. 693 – 695.

2. Гардашук Тетяна. Колоніалізм, постколоніалізм та екологічні кризи (досвід України) / Тетяна Гардашук // Українознавчий альманах. Випуск 20. – К.: «Міленіум+», 2017. – С. 21 – 26.

3. Кульчицький С. Чи була радянська влада в Україні окупаційною? / С. Кульчицький. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/zasadnyche-pytannya-bez-emociy>

4. Лосев І. Чи була Україна колонією? – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/203052>

5. Постановление Президиума ЦК КПСС о положении в Литовской ССР. 26 мая 1953 г. – [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://istmat.info/node/26480>

6. Постановление Президиума ЦК КПСС о политическом и хозяйственном состоянии Западных областей Украинской ССР. 26 мая 1953 г. – [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://istmat.info/node/26479>

7. Примаков В. Записки волонтера / В. Примаков. – К: Рад. письм., 1970. – 296 с.

8. Соколов Борис. Юбилей ВЧК. С холодной головой и нечистыми руками / Б. Соколов. – [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://day.kyiv.ua/ru/article/istoriya-i-ya/yubiley-vchk>

9. Спирин Л.М. Россия 1917 год. Из истории борьбы политических партий / Л.М. Спирин. – М.: Мысль, 1987. – 335 с.

10. Фареній І.А. Кооперація доби НЕПу: невігана історія походження / І.А. Фареній // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2013. – Вип. 11. Серія «Гуманітарні науки». – С. 60 – 67.

11. Хмельницький Богдан Зиновий Михайлович // БСЭ, – Т. 59 – М.: ОГИЗ СССР, 1935. – С. 816 – 818.

12. Category: Former Russian colonies. – [Електронний ресурс] // Режим доступу:

https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Former_Russian_colonies

References

1. 1926. *Baratashvily Nikolay Melytonovych* [Baratashvili Nikolay Melitonovich]. BSÉ. T.3. Obshchestvo s ohranenchennoy otvet-stvennostyu «Sovet-skaya éntsyklopedyya». M. S. 693 – 695 [in Russian].

2. Gardashuk Tetiana. 2017. *Kolonializm, postkolonializm ta ekolohichni kryzy (dosvid Ukrayiny)* [Colonialism, post-colonialism and environmental crises (Ukraine's experience)]. *Ukrayinoznavchyy almanakh*. Vypusk 20. K. «Milenium+». S. 21 – 26. [in Ukrainian].

3. Kulchytskyy S. 2018. *Chy bula radyanska vlada v Ukrayini okupatsiynoyu?* [Was the Soviet power in Ukraine occupying?]. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/zasadnyche-pytannya-bez-emociy> [in Ukrainian].

4. 2018. Losyev I. *Chy bula Ukrayina koloniyeyu?* [Was Ukraine a colony?]. URL: <http://tyzhden.ua/Society/203052> [in Ukrainian].

5. 1953. *Postanovlenye Prezydyuma TSK KPSS o polozhenyy v Lytovskoy SSR. 26 maya 1953 h.* [Resolution of the Presidium of the Central Committee of the CPSU on the situation in the Lithuanian SSR. May 26, 1953]. URL: <http://istmat.info/node/26480> [in Russian].

6. 1953. *Postanovlenye Prezydyuma TSK KPSS o polytycheskom y khozyaystvennom sostoyanyy Zapadnykh oblastey Ukraynskoy SSR. 26 maya 1953 h.* [Resolution of the Presidium of the Central Committee of the CPSU on the political and economic state of the Western regions of the Ukrainian SSR. May 26, 1953]. URL: <http://istmat.info/node/26479> [in Russian].

7. Prymakov V. 1970. *Zapysky volontera* [Volunteer's notes]. K, Rad. pism., 296 s. [in Russian].

8. Sokolov Borys. 2017. *Yubiley VCHK. S kholodnoy holovoy y nechystymy rukamy* [Anniversary of the Cheka. With a cold head and unclean hands]. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/istoriya-i-ya/yubiley-vchk> [in Russian].

9. Spyrin L.M. 1987. *Rossyya 1917 hod. Yz ystoryy borby polytycheskykh partyy* [Russia 1917. From the history of the struggle of political parties]. M. Mysl. 289s. [in Russian].

10. Farenii I.A. 2013. *Kooperatsiya doby NEPu: nevyhadana istoriya pokhodzhennya* [Cooperation of the era of the NEP: nonfictional history of origin]. Visnyk Lvivskoyi komertsynoyi akademiyyi. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoyi komertsynoyi akademiyyi. Vyp. 11. Seriya «Humanitarni nauky». S. 60 – 67 [in Ukrainian].

11. 1935. *Khmelnyskyy Bohdan Zynovyy Mykhaylovych* [Khmelnitsky Bogdan Zinovy Mikhailovich]. BSÉ. T. 59. M. OHYZ SSSR. S. 816 – 818 [in Russian].

12. Category: Former Russian colonies. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Former_Russian_colonies